

### Антропогенні чинники екологічної кризи

Статтю присвячено осмисленню проблеми екологічної кризи. Автор аналізує природу екологічної кризи загалом і в окремих її проявах, а також антропогенні чинники екологічної кризи. Зроблено такий висновок: один із найбільш дієвих чинників екологічної кризи – диспропорція між розвитком технологічного потенціалу людства й розвитком системи культурних регуляторів.

**Ключові слова:** криза, екологічна криза, антропогенна криза, проблема, екологічна катастрофа.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Загострення екологічної кризи призвело до того, що перед людством постала проблема збереження біосфери як середовища власного існування. Що чекає на соціум? Чи здатне людство попередити, відтягнути час свого екологічного й соціального фіаско? Природно, що сама людина має відповісти на ці питання та роз'язати проблему свого виживання.

Реалії сучасного буття людства змушують дедалі частіше звертатися до поняття «криза», фіксуючи глибокий занепад, деструктивні зміни, деградацію певних процесів, явищ, інституцій. Сьогодні поняття «криза» набуло узагальненого тлумачення, ним позначають зміни негативного характеру, глибокий занепад, деструктивні зміни, яких зазнає певна система. Відбувається перехід одного якісно відмінного стану в інший або просто «перехідний період» системи, період трансформації, перебудови тощо. Кризи властиві розвиткові як такому; під час кризи відбувається занепад, руйнація однієї – а саме перехідної форми існування – та зміцнення і заміна її іншим, новим утворенням.

Російські вчені, автори монографії «Анатомія криз», зазначають: «Криза – це завжди точка біфуркації, несталості, із якої існує декілька шляхів виходу», один із яких є позитивним. Системи ж будь-якої природи в короткі кризові фази набувають найбільшої кількості прогресивних змін і сприяють розвитку. Дослідники наголошують на множинності варіантів розуміння кризи та на можливості позитиву складника самої кризи, коли вона виконує важливу функцію на шляху розвитку. Зняття кризи, принаймні знаходження шляхів її подолання, що забезпечує реалізацію позитивної можливості, мислиться як вихід із кризи [1, с. 217].

Кризові явища властиві будь-яким процесам і живої, і неживої природи, тобто будь-якій системі, а не є специфічною характеристикою суто людського буття. Хоча саме людина надає визначення цим станам кризових або катастрофічних (що свідчить про їх умовність), наповнює їх зрозумілим для неї змістом відповідно до розуміння динаміки й перспектив процесів, які відбуваються в системах.

**Аналіз останніх досліджень цієї проблеми.** В. Крисаченко визначає «поняття кризи» як стан, що передбачає певну зворотність у протіканні відповідних процесах, тобто стан системи, коли ще можна її ідентифікувати як самодостатню, коли ще зберігається її автентичність. Інакше кажучи, кризові явища відбуваються в межах певної якості, тобто вони не переступають межі її визначеності. Катастрофічною є ситуація, коли негативні наслідки постають як незворотні, простежується повна руйнація системи. Якщо йдеться про стан системи, коли вона перебуває на межі виживання чи загибелі, його характеризують як колапс. Колапсуюча система не просто дає збої у функціонуванні чи зупиняється для вибору напряму подальшого руху, вона згасає, розпадається на елементи, перестає бути системою і не залишає життєздатного «спадкоємця» [10; с. 179].

В. Кутирев трактує екологічну проблему як частину більш загальної проблеми «штучного і природного». Основне завдання він убачає в аналізі залежності «екологічно орієнтованих» та «екологічно не орієнтованих» поглядів від певного розуміння моральних цінностей. Суть екологічної кризи він визначає як нездатність старих моральних цінностей керувати поведінкою людини (соціуму) в нових умовах. Учений уважає, що подолання екологічної кризи можливе не через наближення середовища до людини, а навпаки, «наближення людини до середовища» [11; с. 53–65].

Клаус Маєр-Абіх зазначає, що в умовах екологічної кризи потрібно віднайти нове ставлення і до природного спільно світу, і до єдиної природи – ставлення, що досі ніколи не поставало умовою життя [12, с. 60].

На думку А. Єрмоленка, екологічна криза – це криза ставлення до природи, така криза, що руйнує природу, яку ми отримали внаслідок еволюції. Це той процес, який сучасна філософія описує

термінами «кінця природи», що корелюється з іншими складниками діагнозу сучасної ситуації «кінця людини» та «кінця історії». Адже екологічна криза – це не просто криза довкілля. Це свідчення кризи людини й суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій і моральних норм [7, с. 14–15].

В. Гюсле вважає, що екологічна криза – універсальна онтологічна криза, що загрожує буттю як такому, загрожує його цілісності. Адже лише людина має світ як цілісність, цілісність усього буття. Знищуючи своє довкілля, вона знищує й саму себе, а знищуючи себе, знищує і саму цю цілісність [5, с. 180].

На думку Г. Гопко, проблема екологічної кризи – філософська, тому подолання нинішніх екологічних труднощів у принципі можливе. Воно впливає і з аналізу історії стосунків людини та природи, і з тенденцій сучасного етапу цих стосунків. Однак для подолання наявних екологічних проблем потрібні не стільки істотні зміни в напрямку розвитку науки й техніки, скільки в серці людини. Найбільшим злом для навколишнього середовища є забруднення людської свідомості хибними, злочинними ідеями. Трагізм сьогодення полягає в тому, що злочини одних країн, людей тією чи тією мірою впливають на долю інших держав та націй, і найгірше – торкаються всієї Землі, усієї природи [4, с. 440–441].

В. Шестопалов вважає, що для подолання екологічної кризи людству потрібне розроблення міжнародної цілеспрямованої комплексної стратегії на засадах керованого співіснування і розвитку людини та природи [17, с. 8].

І. Карівець зазначає, що подолання екологічної кризи неможливе без принципу «буття – єдине». Усі зусилля людей, спрямовані на її подолання, будуть марними, якщо їхня мотивація ґрунтуватиметься на інстинкті самозбереження і страху зникнути з поверхні землі. Екологія не може звести міст над прірвою, яка утворилася між людиною і природою внаслідок хижацького визиску останньої. Подолання екологічної кризи стане можливим лише тоді, коли людина одного дня усвідомить себе частиною вищої системи й позбудеться антропоцентризму та егоїзму [9, с. 89].

**Мета** статті – дослідити поняття «екологічна криза», її природу загалом й в окремих її проявах. Головні завдання статті – визначити основні чинники виникнення антропогенних криз, а також проблеми екологічної кризи в етичних і філософсько-світоглядних аспектах.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** У часовому вимірі кризи можуть бути і короткотривалими, швидкоплинними, і довготривалими. Інколи криза може дорівнювати життю декількох поколінь людей: її розв'язання залежить від часу усвідомлення, осмислення, тривалості пошуків адекватних рішень тощо.

Проаналізувавши викладене вище, можна стверджувати, що поняття «криза» методологічно виправдано повною мірою використовувати для аналізу та стану природного довкілля, історії природокористування, характеристики негативного антропогенного впливу на екосистеми. Загальні ознаки екологічної кризи в різних тлумаченнях постають як нестійкий стан екосистеми, що формується в результаті появи критичних або лімітуючих екологічних факторів.

Водночас, надзвичайно важливо усвідомлювати, із якого виду кризою маємо справу в певній, до якого об'єкта чи процесу конкретно вживати те чи те визначення кризи. Ця обставина має принципове значення, оскільки надзвичайно часто на побутовому рівні й навіть у науковій літературі йдеться про екологічні кризи в суспільстві. При цьому допускаються заходи, орієнтовані на збереження природи тощо. Однак суть проблеми полягає в тому, що екологічні кризи мають місце не лише в екосистемах, а й у суспільстві, хоча вони обертаються небажаними наслідками зовсім іншого гатунку, наприклад кризами демографічними, економічними, енергетичними тощо. А це свідчення того, що екологічні кризи можуть спричинити негативні наслідки в самому суспільстві, посідаючи таким чином у його житті важливе місце.

Хоча екологічні кризи вражають людину опосередковано, саме вони в підсумку визначають можливість якісного життєзабезпечення (чи просто існування) виду. Адже будь-який вид, зазначає В. Крисаченко, «зокрема і людина, не є замкненою системою, а являється відкритим утвором, який потребує певного довкілля для свого існування» [10; с. 84]. Отже, без властивого біоті довкілля жоден вид не буде здатним на тривале стабільне існування і, відповідно, приречений на вимирання на підставі того ж антропогенного принципу. Такою, на жаль, є об'єктивна закономірність взаємодії живого з навколишнім світом.

Екологічні кризи розрізняють двох типів – природні й антропогенні. Екологічні кризи першого типу викликаються природними процесами, тобто біотичними й абіотичними чинниками, у тому

числі й космічного походження. Суттєвим тут є те, що такі екологічні кризи не в змозі зупинити еволюцію, тобто знищити біосферу як систему, хоча нерідко їх наслідком були істотні потрясіння для біоти. Прикладом природних екокриз є значні порушення екосистем унаслідок впливу температурного градієнта на поверхні та в атмосфері планети. Так, зледеніння досить істотно змінювали кількісний і якісний склад багатьох екосистем, істотно впливаючи, отже, на розвиток подальших подій та існування самої людини.

Щодо антропогенного типу екологічної кризи, то вона є наслідком глибоких біологічних змін природного середовища планети під впливом антропогенних чинників упродовж відносно малого проміжку часу. Екокризи завдали багато неприємностей самій людині, стали кризами екосистем для людини, спричинили колосальний вплив на історичну динаміку людства, господарські й духовні пріоритети. Зрозуміло, що співвідношення екокриз першого та другого типів поступово змінюється, але для людини ті й ті однаково загрозові.

В історії природи екологічні кризи вважаються явищем, яке траплялося на різних етапах планетарної еволюції. В усі часи виникали ситуації, коли наявна сукупність видів рослин і тварин не встигала адаптуватися до суттєво зміненого внаслідок планетарних катаклізмів довкілля та якась її частина була приреченою на вимирання [8, с. 52–54]. Однак із виникненням людини й еволюцією форм її життєдіяльності на планеті з'явився новий різновид екологічної кризи – антропогенна криза. У сучасній біосфері саме такі екологічні кризи є переважальними та мають особливе значення, що викликано, головню, двома обставинами: по-перше, людиною, яка, за визначенням В. Вернадського, нині є головною геологічною силою на поверхні планети й зумовлює особливо потужний вплив на довкілля. По-друге, подібні кризи призвели до багатьох негативних ефектів у житті окремої людини, суспільства та довкілля, тобто вплив цих двох факторів негативним чином обернувся своєю дією на самого суб'єкта дії – людину.

Отже, на сучасному етапі функціонування біосфери домінуючими є кризи антропогенного походження, саме вони викликають глобальність екологічних проблем. Людина виявилася потужною геологічною силою, тому й наслідки її діяльності позначаються негативним впливом на всій соціоприродній системі. Із кінця ХХ ст. характер екологічних криз уже не є частковим і локальним, як у минулі часи. За таких умов з'являється загроза існуванню домінуючого виду – самій людині як родовій істоті. Усе це свідчить про те, що людство вже підійшло до крайньої межі впливу на довкілля і подальше погіршення ситуації неминуче призведе до екологічної катастрофи.

Отже, екологічна криза – передвісник екологічної катастрофи, яка в разі виникнення автоматично перетвориться на катастрофу антропологічну. Із настанням критичного періоду прикмети можливої катастрофи, тенденції, які призводять до неї, стають явними, проте існують поки що в зародковому стані; залишається можливість уникнення цієї катастрофи, наприклад, змінивши характер діяльності людини, регулюючи антропогенне навантаження на природне середовище, здійснивши низку системних заходів, спрямованих на збереження довкілля і попередження виходу критичних параметрів екосистеми за допустимі межі, тобто через здійснення комплексу заходів підтримання екологічної безпеки життєдіяльності, уключаючи й постійний моніторинг стану навколишнього середовища.

У подоланні екологічної кризи важливу роль відіграє екологічна модель, здатна активізувати суспільну свідомість та утвердити принцип «не роби природі того, чого б ти сам не хотів отримати від неї». Ознакою мудрості стає здатність до самообмеження, самодисципліни й відмова від егоїзму та хижацького прагматизму, успадкованого від техногенної цивілізації [15, с. 13–14].

Поняття «криза» семантично тісно пов'язане з поняттям «проблема». Будь-яка криза породжує проблему, а наявність проблеми може породити кризу, тому, досліджуючи зміст, структуру та класифікацію екологічної кризи, ми, безумовно, торкаємося площин усієї екологічної проблематики.

Перший історичний тип екологічних проблем й екологічної занепокоєності бере свій початок на межі ХІХ–ХХ ст., коли вчені-біологи та екологи (у класичному, вузькому сенсі) Західної Європи й США вперше поставили питання про збереження передусім дикої природи країн цього регіону, зокрема через організацію заповідників і національних парків. Друга хвиля екологічної стурбованості простежувалася в 1960-ті рр.: екологія переросла межі біологічної науки й проблеми збереження флори та фауни, отримавши нове тлумачення. Відмінність цієї хвилі від першої охоронної полягала в поглибленій стурбованості та ідеологічній спрямованості, які ставили під сумнів попередній суспільно-політичний лад і цінності західного суспільства [3, с. 147].

Поступово екологічні проблеми стають часткою загальнолюдської свідомості, отримують сучасне глобальне смислове наповнення.

Із 50-х рр. ХХ ст. бере свій початок третій етап коеволюції системи «суспільство–природа» – ноогенний. Цей етап – новий поворот у розвитку соціоприродної системи. Усе більше втручання людини в хід природних процесів призвело до того, що «друга природа» (світ речей і процесів, які в готовому вигляді в природі не трапляються) поступово й невідворотно наступає на природну підсистему, поглинає її, що призводить до прогресуючого руйнування всіх земних оболонок. Сучасна ситуація ускладнюється тим, що негативні наслідки людської діяльності, які накопичувалися століттями, сьогодні у своїй сукупності набули нової якості – акумулювального ефекту.

Ретроспективний аналіз трансформації екологічних криз у коеволюційному розвитку суспільства та природи засвідчує, що впродовж усієї історії відносини між ними будуються так: визначені зміни в природі відображаються на суспільстві – й навпаки. Людина постійно змінює, розширює, удосконалює засоби та форми своєї взаємодії з природою і, отже, постійно посилює своє втручання в природу [16, с. 290], що спричиняє погіршення природних умов. Потреба це компенсувати породжує нові механізми антиентропійної спрямованості, які, зазвичай, призводять до нового збільшення антропогенного навантаження на біосферу, результатом чого є її подальше погіршення.

Багато дослідників вважає, що екологічні кризи в історії розвитку системи «суспільство – природа», у тому числі й сучасна, – яскравий приклад загальноісторичної залежності, названої законом техногуманітарного балансу (чи законом еволюційних кореляцій). Чим більша потужність виробничих і бойових технологій, тим більше вироблені механізми стримування агресії потрібні для збереження суспільства [14, с. 91–98]. Або інший варіант формулювання цієї закономірності: будь-яке технічне, технологічне нововведення, щоб воно не загрожувало коеволюції, має неминуче супроводжуватися визначеним удосконаленням моральності, тобто системи звичаїв, що регламентують життя суспільства в нових умовах [13, с. 127].

Це означає, що одним із найбільш дієвих чинників екологічної кризи є диспропорція між розвитком технологічного потенціалу людства й розвитком системи культурних регуляторів.

Справді, коли рівень антропогенних флуктуацій у соціоприродній системі досягає біфуркаційних значень, суспільство стає перед проблемою вибору: або остаточна деградація з можливістю зникнення *homo sapiens*, або пошук нових форм культурної адаптації. До ХХ ст. вдавалося привести у відповідність баланс «сили» й «мудрості», технологічного та культурного потенціалів. Чи вдасться людству здійснити це в черговий раз ?

Оцінюючи із цих позицій сучасну екологічну ситуацію, ми бачимо, що диспропорція між інтенсивним зростанням інструментального інтелекту й розвитком гуманітарної сфери все більше збільшується. Звідси випливає, що одним з основних завдань подолання негативних тенденцій нарощування кризових явищ у розвитку соціоприродної системи є кардинальна трансформація духовного та культурного потенціалів цивілізації. Планетарна цивілізація, що досягла безпрецедентно високого технологічного потенціалу, зможе уникнути самознищення на черговому крутому витку еволюції лише в тому разі, якщо люди й цього разу встигнуть вчасно вдосконалити систему базових цінностей, норм і механізмів самоорганізації суспільного життя відповідно до нових вимог часу.

Отже, дослідження проблеми показало, що сутність екологічних криз саме й полягає в тому, що це потенційно можлива екологічна небезпека, котра за певних умов (трансформацій) може стати реальністю.

Вихід із ситуації вбачається в дослідженні саме тих екологічних негараздів, які спричинені руйнівним впливом чинників антропогенного походження. Зокрема, учення В. Вернадського проникнуте усвідомленням єдності Землі, людства, науки, Космосу: «Людина вперше реально зрозуміла, що вона житель Планети й може, повинна мислити та діяти в новому аспекті: не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї чи родини, держав чи їх союзів, але і в планетарному аспекті»[2, с. 24].

Заклик природодослідника формувати біосферний тип мислення особливо актуальний у сучасних умовах, коли небезпека глобальної екологічної кризи виросла, а цивілізація продовжує керуватися у своїй діяльності цінностями дуже далекими від тих, які відповідали б вимогам біосферного мислення і біосферним нормам буття

Саме цей стан проявляється в тому, що людина не чує себе частиною природи, не вважає, що все живе – взаємопов'язане органічне ціле, не оцінює природу (людей, тварин, рослин, екосисте-

ми) як самооцінці сутності. Уселенську свідомість і вселенські цінності людству ще потрібно сформувати.

Віра у всемогутність життєдайної діяльності людини лежить в основі філософського світо-розуміння В. Вернадського. Він є одним із перших у ХХ ст., хто обґрунтував новий погляд на масштаби людської діяльності, згідно з яким людина виявляється більш органічно вписаною в природу, ніж це вважали раніше, а розум один із факторів космічної еволюції світу. Тим самим заповнювалася прірва між природою і соціумом, стихійним та усвідомленим, і на авансцену наукової картини світу виступає завдання грандіозного синтезу процесів еволюції планети, життя, соціуму й розуму [6, с. 71–79].

**Висновки.** Отже, проблеми екологічної кризи не вичерпується етичним аспектом, а є ширшою – філософсько-світоглядною, тобто є кризою філософії і духовності. Деградація природного середовища – результат не просто та не лише техногенного тиску на нього, а наслідок зубожіння моральності суспільства, сліпоти щодо майбутніх наслідків прийнятого стилю життя. Чималий внесок у розвиток кризових явищ додає нинішня суперечність особистих і суспільних інтересів, переважання регіонального мислення над глобальним. Тому зрозуміти природу екологічної кризи загалом й в окремих її проявах та зробити висновки з допущених прорахунків розвитку, скоригувати розвиток економіки, політики та культури – основні завдання, які мають розв'язувати люди всієї планети, а то екологічна криза переросте в незворотну екологічну катастрофу з повним руйнуванням біосфери.

#### *Джерела та література*

1. Анатомія кризиса / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерыхин и др. – М. : Наука, 2000. – 238 с.
2. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Кн. 2 : Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1975. – 191 с.
3. Гардашук Т. В. Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації / Т. В. Гардашук // *Практ. філософія*. – 2001. – № 1. – С. 146–147.
4. Гопко Г. Панацея від глобальної кризи / Г. Гопко // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. : Журналістика*. – 2004. – Вип. 25. – С. 434–443.
5. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / пер. з нім., прим. та післямова А. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2003. – 216 с.
6. Єрмоленко А. М. Взаємодія стратегічної та комунікативної раціональності за умов глобалізації / А. М. Єрмоленко // *Людина і культура в умовах глобалізації*. – К. : Парапан, 2003. – С. 71–79.
7. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
8. Зербино Д. Д. Антропогенные экологические катастрофы / Д. Д. Зербин. – Киев : Наук. думка, 1991. – 138 с.
9. Карівець І. З. Філософські особливості екологічної свідомості / І. В. Карівець, З. В. Кудлик // *Філософ. обрії*. – 2012. – № 14. – С. 80–90.
10. Крисаченко В. С. Екологічна культура : теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
11. Кутирев В. А. Людина і світ : три парадигми взаємодії / В. А. Кутирев // *Філософ. і соціол. думка*. – 1991. – № 7. – С. 53–65.
12. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільного світу : пер. з нім., післямова, А. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
13. Моисеев Н. Н. Системная организация биосферы и концепция коэволюции / Н. Н. Моисеев // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 2. – С. 123–130.
14. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 2. – С. 91–98.
15. Семененко И. С. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура / И. С. Семененко // *Социс*. – 2007. – № 1. – С. 13–14, 22.
16. Фёдоров Е. К. От описания к проектированию природы / Е. К. Федоров // *Философские проблемы глобальной экологии*. – М. : Наука, 1983. – С. 288–310.
17. Шестопалов В. Керована коеволюція як стратегія подолання глобальної екологічної кризи / В. Шестопалов // *Вісн. НАН України*. – 2008. – № 5. – С. 3–9.

**Сулацкова Ольга.** **Антропогенные факторы экологического кризиса.** Стаття посвящена осмыслению проблем экологического кризиса. Автор анализирует его природу в целом и в отдельных ее проявлениях, рассматривает антропогенные факторы экологического кризиса. Делается вывод, что одним из наиболее действенных проявлений факторов экологического кризиса есть диспропорция между развитием технологического потенциала человечества и развитием системы культурных регуляторов.

Проблема екологічного кризису не исчерпується етичним аспектом, а являється шире – філософсько-мировозренческою, то єсть являється кризисом філософії і духовності. Достаточний великий вклад в розвиток кризисних явлень додає існуюче протиріччя особистих і суспільних інтересів, переважання регіонального мислення над глобальним. Деградація природної середовища являється результатом не просто і не тільки техногенного тиску на неї, а наслідком обнищення моральності суспільства, сліпоты відносно майбутніх наслідків прийнятого стилю життя.

**Ключевые слова:** кризис, екологічний кризис, антропогенний кризис, проблема, екологічна катастрофа.

**Sulatskova Olga. Anthropogenic Factors of Ecological Crisis.** This article is devoted to the comprehension of the problem of the environmental crisis. The author analyzes the nature of ecological crisis as a whole and in its individual manifestations, considering anthropogenic factors of ecological crises. Concludes that one of the most effective factors of the ecological crisis is a disproportion between the development of the technological potential of humanity and the development of a system of cultural regulators. Problems of ecological crisis it is not settled by ethical aspect, and is wider - filosofsko-world outlook, that is is philosophy and spirituality crisis. Enough big contribution to development of the crisis phenomena adds the existing contradiction of personal and public interests, dominances of regional thinking over the global. Degradation of habitat grows out not simply and not only technogenic pressure upon it, and a consequence of an impoverishment of morals of a society, blindness concerning the future consequences of the accepted style of life.

**Key words:** crisis, environmental crisis, antropogenic crisis, a problem, environmental catastrophe.

Стаття надійшла до редколегії  
11.03.2013 р.